

AMIR LJUBOVIĆ

OSVRT NA MONOGRAFIJU O HASANU KAFIJU PRUŠČAKU

Posljednjih godina u našem društvu, a posebno među kulturnim i naučnim radnicima, čine se veliki napori da se rasvijetle mnoga pitanja iz prošlosti i kulturnog nasljeđa naroda naše Republike kako bi se i savremena socijalistička samoupravna svijest jasno, klasno i humanistički odredila prema kulturnoj istoriji naših naroda. Učinjeni su prvi, krupni koraci na sakupljanju, sređivanju, čuvanju i bibliografskoj obradi kulturne baštine, ali ne možemo biti zadovoljni s onim što je učinjeno na njenom procjenjivanju. Posao koji je započet još u doba kada su se sa romantičarskim zanosom otvarale »neotvorene riznice« u poslijeratnom periodu postepeno prelazi na kvalitetno viši nivo koji je proistekao iz zahtjeva za kritičkim preispitivanjem istorije, njenim cjelovitim vrednovanjem, inspirisanim i zasnovanim na izvornom marksizmu.¹ Velike napore u tom pravcu poduzela je Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine sa dva velika projekta: Istorija Bosne i Hercegovine i Istorija književnosti Bosne i Hercegovine. U posljednje vrijeme objavljeno je i nekoliko radova koji predstavljaju dobru teorijsku osnovu za izučavanje orijentalno-muslimanske kulturne sfere i njenih tekovina u Bosni i Hercegovini. Ovdje, prije svega, mislimo na rad

¹ Iscrpna bibliografija radova iz ove oblasti data je u knjizi Bisere Nurudinović *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike 1945—1960*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja VI, Sarajevo 1968, te radovima *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike 1961—1962. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI, 1970—1971, Sarajevo 1974, str. 441—523 i *Pregled izdanja Orijentalnog instituta sa bibliografijom radova u njima*, Poseban otisak o

Orijentalnom institutu iz Priloga za orijentalnu filologiju br. XXV, Sarajevo 1976.

Veoma je bogata i bibliografija Aleksandra Popovića *La littérature ottomane des musulmans yougoslaves — essai de bibliographie raisonnée*, Journal Asiatique, t. CCLIX, (Paris) 1971, fasc. 3 i 4, str. 309—376. Ova bibliografija, ako se sa rezervom prime ocjene izvjesnih autora i njihove naučne akribije, može biti od koristi.

Muhameda Filipovića *Prilozi historiji društvene misli u Bosni i Hercegovini*,² rad Nedima Filipovića *Uticao islama na bosanskohercegovačko tlo*³ i jedan broj referata i diskusija, a posebno Nedima Filipovića i Branislava Đurđeva, sa sastanka u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine koji je bio posvećen razmatranju problema etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini.⁴ Revija *Odjek* je, takođe, u više navrata ustupala svoje stranice istaknutim društvenim, kulturnim i naučnim radnicima koji su govorili o ovoj problematici.

Zbog toga svaki napis, a pogotovo monografija, pobuđuju veliku pažnju javnosti. Međutim, još uvijek smo svjedoci jednog broja napisa, istina ne velikog, u kojima manjka potrebna naučna odgovornost, za-pravo, napisa u kojima možemo, na primjer, sresti sasvim suprotne teze kada se govori o autentičnosti ove književnosti kao i radova u kojima se potpuno različitim kriterijumima vrednuju književni i naučni rezultati te kulturne tekovine.

Vrednovanje po standardima književne teorije, estetike i znanosti Zapada dovelo je do potezivanja cjelokupnog Istoka, njegove umjetnosti, religije i mišljenja, kulture uopšte, pa tako i orijentalne kulture na našem tlu. Jugoslovenska orijentalistika se mora osloboditi hipoteke takvog evropocentrizma.

S druge strane, iako su zadaci koji su postavljeni pred našu orijentalistiku izuzetno teški i predstavljaju, znatnim dijelom, pionirski posao, vrlo pogrešno bi bilo govoriti o kulturnoj baštini bez snage argumenata i bez prisustva kritičkog duha.

Ličnost i djelo Hasana Kafija Prušćaka (1544—1615. ili 1616), tipičnog enciklopediste orijentalnog tipa koji se okušao u arapskoj filologiji, teologiji, pravu, istoriji, filozofiji, politikologiji i drugim vjerskim disciplinama i društvenim naukama, pa, po nekim istraživačima, i u lijepoj književnosti i kaligrafiji, privlačila je pažnju mnogih domaćih i stranih orijentalista još od njegovog doba pa do današnjih dana. Ovo tim prije što su njegova ličnost i djelo ostavili uočljiv trag na jednom broju kasnijih pisaca na orijentalnim jezicima. Legende o Prušćakovom životu i djelu žive i danas u narodu njegovog kraja, ali dobrom mjerom zavijene u veo mita. Ni Prušćak nije bio pošteđen različitih ocjena i suprotnih sudova o vrijednostima njegovih djela.⁵

² Muhamed Filipović, *Prilozi historiji društvene misli u Bosni i Hercegovini*, Radio-Sarajevo — treći program, godina V, 1976, br. 14, str. 5—30.

³ Nedim Filipović, *Uticao islama na bosanskohercegovačko tlo*, Radio-Sarajevo — treći program, godina IV, 1975, br. 9, str. 65—84.

⁴ Referati i diskusije sa ovog sastanka koji je održan 19. XI i 8. XII 1975. godine objavljeni su u časopisu Instituta za istoriju *Prilozi*,

god. XI—XII, br. 11—12, Sarajevo 1975—1976, str. 261—342.

⁵ Posljednji i najdalekosežniji pokušaj devalviranja Prušćakovih djela, ali zasnovan na lošoj obaviještenosti, naivnosti i konfuziji, možemo sresti u prikazu Igora Primorca, *Od Prušćaka do Whiteheada: Jedna neobična knjiga o savremenoj filozofiji*, Theoria, Časopis filozofskog društva Srbije, god. XIX, br. 1—2, (Beograd) 1976, str. 137—143.

U ovom osvrtu daćemo prikaz knjige Omera Nakičevića *Hasan Kafija Pruščak — pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*⁶ ne samo zbog toga da bi dali njenu ocjenu nego da pokušamo i korigirati neke stavove i ocjene Pruščaka i njegovih djela.

Iako knjiga ima svoju vlastitu podjelu, predgovor, devet poglavlja i zaključak, za ovu priliku promatraćemo je kroz njena dva bitna, unutrašnja elementa koja je čine cjelinom. Prvi, bio-bibliografski koji bi trebao da se bazira na sistematizovanom i argumentovanom skupu podataka o Hasanu Pruščaku dobijenih primjenom sredstava koje zahtijeva moderna istoriografija (konsultovanje istorijskih izvora i literature, provjera činjenica i njihovo povezivanje u cjelinu itd.) i drugi, interpretacija i kritička ocjena Pruščakovih djela, te cjelovito sagledavanje njegovog mjesta i značaja u kulturnoj istoriji.

U predgovoru, zapravo *Umjesto predgovora* (str. 3—7), autor iznosi motive koji su ga rukovodili da se dâ na izučavanje kulturnog nasljeđa, a posebno Hasana Kafija Pruščaka, a zatim daje kratak pregled najznačajnijih radova i literature o Pruščaku. Odmah na početku moramo reći da autor ni ovdje, a ni tokom cijele knjige ne iznosi svoj stav prema literaturi, nema kritičkog odnosa prema njoj, već kaže: »Polemiziranja sa osvrtima drugih autora o Kafiji gotovo da i nema, upravo onako kao što bi postupio i Kafija kada bi želio da postigne i predoči ono što je mislio da je najispravnije.« (Str. 5). O kakvoj i koliko se metodološkoj grešci radi nije potrebno ni govoriti. Većina propusta koji će se kasnije pojaviti u knjizi nužan su rezultat takvog odnosa. Osim toga, ne bi se moglo reći da je to Pruščakov metod, što će i sam Nakičević kasnije ustvrditi: »Ovaj teoretičar i mislilac, Pruščak (sic!), ne usteže se da polemiše s protivnicima suprotnih stavova, bez obzira na njihove svijetle likove u arapsko-islamskim naukama.« (Str. 123. Tome je posvećeno i poglavlje *Začeci kritike kod Kafije*, str. 145—154). Nažalost, ni većina bibliografskih podataka koje nam nudi Nakičević nije upotrebljiva, bilo zbog mnogo grešaka, bilo zbog nepotpunosti podataka. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko najtipičnijih primjera sa prvih stranica knjige:

— Inventarski broj Muvekitovog autografa *Tarih-i Bosna* u Orientalnom institutu u Sarajevu nije 1164, nego 766 (1164 je inventarski broj ovog djela dok se nalazio u zbirci Balkanološkog instituta, odnosno Zemaljskog muzeja i izmijenjen je prije više od dvadeset godina).

— Za djelo Carla Brockelmanna navedene su samo sveske I i II bez broja stranica (I, 182; II, 588), a trebalo je navesti: Supplementbänd I,

⁶ Mr Omer Nakičević, *Hasan Kafija Pruščak — pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*, izdanje: Starješinstvo islamske zajednice u SRBiH, Sarajevo 1977, str. 192. »Rad je«, kako autor

kaže, »dio disertacije (magistarske, prim A. Lj.) izložen istim redom sa veoma neznatnim korekcijama.« Rad je odbranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Kairu.

Leiden 1937, str. 294 i 519 i Supplementbänd II, Leiden 1938, str. 695, gdje je više riječi o Pruščaku, nego u spomenuta dva sveska.

— Za Jozefa Blaškovića je rečeno da se »...obrađujući rukopise na orijentalnim jezicima biblioteke u Bratislavi, zadržao na ličnosti Hasana Kafije« (str. 7), a zatim mu je, u bilješci br. 20, pripisan uvodni dio za katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Univerzitetske biblioteke u Bratislavi koji se odnosi na Hasana Pruščaka. Bilo je dovoljno samo baciti pogled na tekst pa vidjeti da to nije napisao Blašković već da se radi o nešto skraćenom radu Karela Petráčka (bilješka br. 21) koji je inkorporiran u uvod pomenutog kataloga. Osim toga, u bilješci br. 20 pogrešno piše *Universitets Bibliothek* — treba *Universitätsbibliothek*, a autori su Petráček, Blašković i Veselý. U bilješci br. 21 umjesto *des Werke* — treba *der Werke*, a kod podatka za časopis (*Archiv Orientalný*) umjesto br. 4 i godina 1925. — treba br. 3 i godina 1959.

— Bilješka, *Dr Muhamed Hadžijahić, Hamzevijska sekta i njen osnivač Hamza Bošnjak, Život* str. 79, bez godišta, broja, datuma i mjesta izlaženja je gotovo neupotrebljiva. Čudno je kako Nakičević kasnije navodi radove Muhameda Hadžijahića. Tako, na primjer, na strani 21 čitamo: *M. H. Jahić (?)*, *Udio hamzevijska u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića, Prilozi V/235 (?)*, na drugom mjestu (str. 181) *H. Jahić dr Muhamed ...* Koliko nam je poznato Hadžijahić se nije nikada na svojim radovima ovako potpisivao. Osim ovakvih, nedopustivih, skraćivanja autor skraćuje i Ibn Haldun u I. Haldun, Ibn Taymiya u I. Taymiya, pa zatim I. Nasafija, što još nismo imali priliku vidjeti u orijentalistici.

— Bilješka br. 27, *Dr S. Bašagić, Povjest Bosne, str. 53 prenoseći od Muvekitu str. 77 ističe da je primio islam u svojoj stotoj godini* je nezgrapna i potpuno nerazumljiva. Nije nam jasno da li se pod *Povjest Bosne* misli na Muvekitovo djelo (*Tarih-i Bosna*) ili na neko Bašagićevo djelo koje nam pod tim naslovom nije poznato.

— Sa izuzetno mnogo grešaka su navedeni često citirani prevodi na francuski, mađarski i njemački jezik Pruščakovog djela *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*. Neke od ovih grešaka su napravljene ranije pa ih ne samo Nakičević nego i neki drugi istraživači prenose. Zbog toga je potrebno na njih ukazati. Nakičević ovim greškama dodaje još i svoje pa tako, na strani 64 gdje su navedeni svi prevodi, za prevod na francuski jezik u citatu nedostaje čitav dio naslova originala na arapskom, a zatim umjesto *par Rizwan-abdul Ac-hissari* treba *par Rizwan-ben-abd'oul-mannan-Ac-hissari*. Osim toga, trebalo je ukazati odakle umjesto imena Hasana Pruščaka susrećemo sasvim novo ime Rizwan-ben ...

Sa citatom prevoda na njemački jezik stvar stoji još gore. I ime autora i naslov su pogrešni. Piše: *L. v. Talloczy, Eine Denkschrift, über die Art und Weise des Regierens; ...*, a treba *Thallóczy — Karácson, Eine Staatsschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan Elkjafi über die Art und Weise des Regierens* ... Dok je za pogrešan citat

francuskog prevoda moguće naći još i opravdanje, budući da je veoma teško doći do *Journal Asiatique*-a iz 1824. godine, to za njemački prevod nema opravdanja jer se *Archiv für slawische Philologie* iz 1911. godine može naći i u sarajevskim bibliotekama.

U popisu izvora i literature na kraju knjige (str. 177—181) situacija nije mnogo bolja.

Što se transkripcije tiče moramo reći da se autor, iako se na prvoj stranici izjasnio za DMG sistem »... s ostupanjem kod upotrebe znaka K umjesto Q« (kako onda razlikuje »kef« i »kaf«?), ne drži tog pravila, pa u bilješkama gotovo da nemamo niti jednog naslova i imena pravilno napisanog.

Ovo su, kao što smo rekli, samo neki primjeri. Naravno, nismo u mogućnosti navesti i ispraviti sve greške jer bi to zahtijevalo vrlo mnogo prostora, ali je bilo neophodno ukazati na njih i zbog toga što se neke od ovih grešaka već nekoliko puta prenose.

Prvo poglavlje *Hasan Kafija Pruščak (915/1544—1024/1615)* (str. 11—26) i drugo *Višestrukost ličnosti Hasana Kafije* (str. 29—45) predstavljaju pokušaj i veliki napor autora da dá skicu života i rada Hasana Pruščaka, zapravo da dosadašnja saznanja dopuni novim. U tome je autor uspio samo djelomično. Uspio je na onim mjestima gdje je slijedio već provjerene i sigurne izvore i literaturu, u prvom redu Pruščakovu autobiografiju u kojoj je Nakičević uspio da razriješi neke, dosada, nejasne dijelove, a nije uspio na onim mjestima gdje je pokušavao da napravi neku vlastitu konstrukciju, gdje je ignorisao neke istorijske činjenice, gdje je, tome utisku se ne može oteti, zanemario dobru literaturu i već objavljene prevode.

U naporu i želji da iznese što više novih podataka o Pruščaku, njegovom porijeklu, životu i radu, Nakičević je često neoprezan i bez potrebnog udublivanja i provjeravanja donosi veoma dubiozne zaključke. Tako, na primjer, na osnovu toga što Pruščak u jednoj svojoj kraćoj raspravi u kojoj tumači neka mjesta iz poznatog djela *Šarḥ al-Wiqāya* od Šadr aš-Šarī'a iz islamskog prava spominje imena Ya'qūb-pāša i Mawlānā Aḥī, s kojim na izvjestan način polemizira, zaključuje da se Mawlānā Aḥī odnosi na Pruščakovog brata, pa kaže: »Da je Kafija upotrijebio prisvojni sufiks za prvo lice množine u značenju 'naš brat' imali bismo sasvim drugi smisao, jer su takva oslovljavanja udomaćena. Međutim, ovako upotrebljeno 'moj brat' daje nam povoda da Kafija misli na svoga brata, jer se služi sa istim izrazom na dva mjesta. Ovo bi bilo — zaključuje dalje Nakičević — veoma značajno za misaonu djelatnost naših pređa, značilo bi da i drugi sin Turhana raspravlja o nauci u naučnim krugovima.« Da je O. Nakičević ostao na ovome shvatili bi ovo kao jednu neopreznost koja ostaje na nivou da samo »daje povoda« da se tako misli. Međutim, Nakičević i dalje na tome insistira (str. 150, 151 i 169). Ya'qūb-pāša⁷ (umro 891/1480) i Mawlānā Aḥī (tač-

⁷ Detaljnije podatke o Ya'qūb-pāši vidjeti u Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litera-*

tur, Bde. I, Weimar 1898, str. 377 i 378, i Supp. I, Leiden 1937, str. 646.

nije Al-Mawlā Yūsuf ibn Ġunaid at-Tūqātī Aḥī Ćalabī, umro 904/1499)⁸ su savremenici i poznati komentatori Šadr aš-Šarī'a. Posebno je poznat Mawlānā Aḥī Ćalabī kao vrstan pravnik i, jedno vrijeme, rumelijski kazasker. Sasvim je izvjesno da se radi o ovoj dvojici autora s kojima Pruščak u svojoj raspravi polemizira.

Nakičević je još neoprezniji kada ulazi u problematiku za koju nema valjanih istorijskih izvora, a u svom izlaganju se oslanja na narodno predanje ili veoma oskudne i neprovjerene izvore. Tako možemo sresti sud o Ajvaz-dedi, ličnosti čiji potpun istorijski identitet nije utvrđen, da je podučavao »građane Prusca i okoline arapsko-islamskim naukama...« (str. 15), a kasnije da je i »...proučavao i ekonomske prilike Prusca« (str. 37) itd. Kada se ima u vidu da Nakičević veže Ajvaz-dedu za sultana Mehmeda i 1463. godinu (osvajanje Bosne), onda o kakvim je to »arapsko-islamskim naukama« riječ i »proučavanju ekonomskih prilika Prusca«?

Praveći jedan nesretan konglomerat sastavljen od poznatih fakata, nekih rezultata do kojih je došao vlastitim istraživanjem, legendi, onoga što se samo naslutiti može, neprovjerenih podataka, pa i krivo shvaćenog Pruščakovog teksta, Nakičević pravi lik Hasana Pruščaka pun kontradikcije i nezamislivih suprotnosti. On je i racionalista, par excellence (str. 117—119 i 123—125) i više nego dogmata (str. 136—138 i 141) i »beskrajni ljubitelj svega što je staro« (str. 71) i »veliki pobornik svega što je novo« (str. 17). »Kafija mjenja odoru, čas filozof čas teolog« (naslov čitavog odjeljka, str. 121—122). On je, za Nakičevića, »prije svega nemilosrdni kritičar« (str. 70) koji je »...bio veoma smion i hrabar, iz dna duše mrzio plašljivce« (str. 89), da bi odmah na drugoj stranici rekao kako Pruščak nije imao smjelosti da iznese svoje mišljenje »...bojeći se da mu ne stigne 'svileni gajtan', pa »...on ne samo da ih brani (sultane, vezire i emire, prim. A. Lj.) nego veliča i uzdiže njihovu moć, dodjeljuje oreole slave i pobjede, oreole pravde, mudrosti i znanja, kao vrsnim organizatorima reda, ljudima dobrih postupaka i slično« (str. 71).

I kao da za Nakičevića nije bilo dovoljno to što je Pruščak ne samo vrstan kadija, znanstveni i prosvjetni radnik, što nam je do sada bilo poznato, nego i štabski oficir u Sjenici (ili sjenci?) i egzercir majstor u turskoj vojsci i čovjek koji »...i kada se povlači iz vrtloga vremena u miran život, kao da počinje očajavati« (str. 72). Zatim Nakičević zaključuje: »Da bi duši našao mira i vruću krv rashladio, on bi se, kad god se nad zemljom nadnesu mutni oblaci ispunjeni ratnom opasnošću, ponovo dohvatio zahrđalog oružja, ne popuštajući pero, krenuo tamo gdje se bije boj, učestvovao u boju i podučavao potrebne znanju« (str. 72). Nažalost, Nakičević nije uspio utvrditi i neke druge stvari, pa kaže: »Da li je on sam bio sklon avanturizmu, poput Ibn Halduna (!?), ili se vrijeme protiv njega urotilo, ne možemo sa sigurnošću odrediti« (str. 25).

⁸ Isto, Bde. I, str. 376; Bde. II, str. 227; Supp. I, str. 646; Supp. II, str. 316. Među najznačajnijim nje-

govim djelima je i *Daḥīra al-'uqbā fi šarḥ Šadr aš-šarī'a al-'uḫmā*.

U gotovo beskrajnom nekritičkom nizanju vrijednosti i nevrijednosti stavljajući nedužnog Pruščaka u Prokrustovu postelju Nakičević kao da gubi osjećaj šta može da služi kao argumentacija *pro et contra*, pa kaže: »Sklon mišljenju čovjeka toga vremena, pa i čovjeka našeg doba, koji je raščistio i sa svim predrasudama, kad ne želi da se suoči s izvjesnom opasnošću, a ona je evidentna, autor uzvikuje: 'Bože sačuvaj islamske pokrajine (neslaganja i protivljenja) i osmansku državu od prelaska vlasti na drugoga, amîn!« (str. 77).

Otkud proističe tako veliki broj omaški u ovom dijelu Nakičevićeve knjige?

Prije svega, a to smo već naprijed istakli, iz nekritičkog odnosa prema izvorima i literaturi kojom se autor služi. Tako, na primjer, za tvrdnju da je Pruščak bio ne samo štabski oficir, što u izvjesnoj mjeri može biti prihvatljivo, nego i za sve one tvrdnje u kojima se kaže da je Pruščak čovjek »oštra mača«, »smion borac« itd., pa zatim vojni instruktor koji uvodi Ajvatovicu »kao vojni poligon radi uvježbavanja armije i primjene svoga učenja (?)« autor ne donosi gotovo nikakve dokaze, nego se oslanja, prije svega, na jednu Pruščakovu rečenicu u kojoj on kaže: »...dok sam bio pretrpan i drugim poslovima i zauzet konsultovanjem i razmjenom mišljenja u vezi s pobjedom i raspoređivanjem vojske...« Nakičević se ne pita koji su to poslovi koje obavlja Hasan Pruščak s obzirom da pripada ulemanskom redu, a ne vojnom staležu, koja su njegova zakonska prava i dužnosti kao kadije kada se radi o mobilizaciji, da li je istorijski realno govoriti o vojnim vježbama u turskoj vojsci krajem XVI i početkom XVII vijeka i da li turska armija u to vrijeme uopšte poznaje vojne vježbe i kakve? Nakičević donosi i jednu pjesmu u prevodu za koju tvrdi da se radi o *Prusačkoj himni — vojnoj koračnici* (str. 39—41) čiji je, navodno, autor Hasan Pruščak, lično. Međutim, autor ove knjige za ovo, do sada nepoznato, Pruščakovo djelo ne daje nikakve značajnije podatke: na kojem je jeziku spjevana, kakav joj je naslov, početak i kraj u originalu, podatke o manuskriptu, u kakvom je kodeksu, da li je riječ o autografu ili prepisu, iz kojeg doba i ko je prepisivač, itd., što se moralo učiniti, pogotovo kada se radi o »djelu« koje je u privatnom posjedu i prvi put se prezentira javnosti. Bojimo se da bi se uz sve navedene podatke moglo utvrditi da se radi o dovi (molitvi bogu) koja se učila prilikom ispraćaja vojske u rat, da bi se mogla utvrditi njena stvarna provenijencija i, eventualno, autor.

Čak i ona mjesta iz Pruščakove bio-bibliografije koja su dosadašnji istraživači riješili ili su sasvim nebitna za sam predmet kojim se knjiga bavi, Nakičević ponovo aktuelizira bez ikakvih novih podataka. Tako, govoreći o Pruščakovim precima, autor piše: »Karakteristična su imena predaka Hasana Kafije, bližnjih i daljnjih (Dāvūd, Išhak i Ja'kub) koja su veoma česta i kod Jevreja. Međutim, teško bi se moglo povjerovati da je njegov pradjed Ja'kub mogao biti Jevrej, bez obzira na njihovo progonstvo u vrijeme kada su progonjeni povardanski Turci — Muslimani (sic!), jer su ta imena omiljena i kod Muslimana, a spominju

se i u Kur'anu kao imena vjerovjesnika. Dotičući se svoga pretka Ja'kūba (Jakova) Kafija kaže da je bio 'nasara' (hrišćanin), a što ne isključuje pripadnost bogumilskom učenju« (str. 13).

Kada govori o Pruščakovim djelima Nakičević bez ikakvih dokaza, ili polemiziranja sa posljednjim istraživačima, u Pruščakovu bibliografiju uvrštava teološko-dogmatski spis *al-Munira* (Svjetionik), zatim komentar Ibn Hāḡibovoj arapskoj sintaksi koja se zove *al-Kāfiya* i djelo *Istorija boja kod Jerga*. Bilo bi zaista izuzetno značajno za daljnja istraživanja da je autor pružio bilo kakve nove dokaze na osnovu kojih pripisuje Pruščaku ova djela. Zar ćemo se u istraživanju ponovo vraćati pedeset i više godina unazad?

Nešto manji broj grešaka u knjizi, ali veoma bitnih, proistekao je iz krivog razumijevanja, pa i prevođenja izvornog teksta. To je dovelo ponekad autora da donese i krive zaključke.

Veoma često upotrebljavana fraza kod imenovanja, posebno kada se odnosi na sudijski poziv, »stavljen sam na kušnju«, za Nakičevića »jasno govori da nije želio niti iščekivao (Hasan Pruščak, prim. A. Lj.) ovakvo imenovanje« (str. 31, 33 i na drugim mjestima). Ovakav način izražavanja je veoma prisutan u orijentalnoj literaturi, a sudijski poziv je po svojoj prirodi stvarna kušnja.

Interpretirajući jedan odlomak iz Pruščakovog djela *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* Nakičević kaže: »Čudan je ponekad Kafija. Opet ga vidimo kako pada u protivrječnost, jer u tekstu ističe '...kad sin naslijedi oca...', što bi značilo da je vlast nasljedna. Međutim, ipak nije mislio tako, nije zahtijevao da se položaji nasljeđuju i prenose s oca na sina, kako to u tekstu izgleda, nego, naročito kod većih i važnijih položaja, putem izbora najsposobnijeg uz zadržavanje i ranijih savjetnika pod uslovom da su od koristi. I ovdje se Kafija poslužio svojim omiljenim stilom da bi odagnao od sebe svaku sumnju (podvukao A. Lj.)« (str. 87). O kakvoj se, zapravo, »protivrječnosti« radi odgovor smo našli u Nakičevićevoj bilješci br. 134 na 82. stranici i u originalu interpretiranog teksta.⁹ Ova bilješka glasi: »Kafija upotrebljava termin sultan veoma često, ređe (sic!) »malik« (kralj), a ponekad i 'ulu al-amr' u značenju vladar, pa i država.« Nerazlikovanje ovih termina, a posebno *ūlū al-'amr* dovelo je Nakičevića do toga da ne osjeća kada se Pruščkova misao odnosi na sultana, a kada na njemu potčinjene ministre i druge visoke funkcionere. Mjesto koje komentariše Nakičević »...kad sin naslijedi oca...« odnosi se isključivo na sultana. Pruščaku, dakako, nije ni na kraj pameti da dira u osmansku dinastiju koja je oličenje Osmanskog Carstva, štaviše, kao što i sam Nakičević kaže, za njega

⁹ Za ovu priliku koristili smo se rukopisnim primjerkom Pruščakovog djela *Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-'ālam* koji se nalazi u rukopisnoj zbirci Univerzitetske biblioteke u Bratislavi pod oznakom TF-123 budući da uz osnovni arapski tekst ima i prevod na turski, da je veoma

čitak, mjestimično vokaliziran, veoma korektan, a prepis je nastao 1604. godine i, vjerovatno, na osnovu autografa. Mjesto koje se komentariše nalazi se na fol. 20a—22b. U rukopisnom primjerku Gazi Husref-begove biblioteke br. 98 (prepis M. Handžića), str. 6.

»... je bolje podnositi i trpjeti i 60 godina vladara griješnika nego samo jedan dan anarhiju« (str. 136). I sama rečenica koju smo naprijed citirali »Bože, sačuvaj... i osmansku državu od prelaska vlasti na drugog« je direktna potvrda ovakvog Pruščakovog gledanja na dinastiju. Međutim, Nakičević to ne osjeća nego i ovu rečenicu stavlja u sasvim pogrešan kontekst.

Prevodeći i interpretirajući Pruščakovu definiciju islama Nakičević jedan dio te definicije prevodi: »... (islam je) sredina između fatalizma (ğabra) i determinizma (kadra)...« (str. 127). Šta je to sredina između fatalizma i determinizma? Ovdje se očito radi o krivo shvaćenim terminima *ğabr* i *qadar*. Tome treba dodati i krivo upotrebljeni termin *a posteriori*.

Još je čudnije kako je prevedena sasvim jednostavna arapska rečenica: »... wa an yakūna taqribuhu wa tab'īduhu lil-hawā lā lir-ra'yi...«. Umjesto da infinitive (mašdar) druge vrste glagola *taqrib* i *tab'īd* prevede onako kakvo je njihovo osnovno značenje, za prvu riječ *približavanje*, *primicanje*, a za drugu *udaljavanje*, *uklanjanje*, *protjerivanje*, pa zatim shvati da se radi o postavljenju, odnosno otpuštanju, ili, ako hoće, o onom za šta se u literaturi često kaže »pasti u milost ili nemilost kod vladara«, Nakičević ove dvije riječi prevodi »bliži i dalji srodnici« (str. 87), pa čitavoj rečenici »nateže« smisao. Prema Pruščakovim riječima znak slabosti jedne države je, između ostalog, i to kada vladar na osnovu naklonosti (strasti), a ne po zdravom razumu, vrši postavljenja i otpuštanja, po Nakičeviću znak je »... kada su mu bliži i dalji srodnici skloni zabavi, a ne razmišljanju«. Ovo je još jasnije rečeno u komentaru na turskom jeziku kojeg je, navodno, Nakičević koristio.¹⁰

Na strani 97 u prevodu jednog fragmenta se kaže: »... koji su prikrivali mržnju i 'asabiya'...«. U originalu piše samo *ta'aşşub* (fanatizam).¹¹ Prema tome, treba prevesti: »... koji su prikrivali fanatizam...«. Osim toga, *ta'aşşub* nije isto što i *'asabiya* (skupinska solidarnost) koju razrađuje Ibn Haldun u svojoj *Muqāddimi*, a koju autor sasvim pogrešno vezuje za ovaj tekst.

Na strani 51 rečenica, za koju ne znamo kako glasi u originalu, je prevedena: »Hvala Tebi koji činiš da neko bude pobijeđen, a neko poražen (podvukao A. Lj.)«. Ona očigledno ne može tako glasiti.

Na nekim mjestima, kao na strani 86, trebalo je navesti da su stihovi dati u prepjevu S. Bašagića.

Neke ideje koje nam nudi Omer Nakičević u ovom dijelu knjige su veoma interesantne, ali, nažalost, ili nedovoljno argumentovane ili sasvim proizvoljne. Tako, na primjer, autor kaže da je Pruščak »polemizirao i sa predstavnicima drugih konfesija. Nije isključeno da je vodio službene pregovore sa vladarima susjednih zemalja evropske Turske, jer je poznao orijentalne jezike islamskih naroda a i naš narodni, a uz to bio dobar poznavalac i političkih prilika« (str. 26).

¹⁰ Isto: TF-123, fol. 20b; GHB, br. 98, str. 6.

¹¹ Isto: TF-123, fol. 34a; GHB, br. 98, str. 9.

Za djelo *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* kaže: »Djelo je privuklo pažnju i drugih faktora van turskih granica, pa je prevedeno i na jezike zemalja koje su imale dodira s Turskom, bilo da su prijateljski raspoložene ili neprijateljski i koje su, možda, očekivale da bi djelo moglo biti neka vrsta povelje od strategijskog značaja za političku i vojnu djelatnost ondašnje Turske« (str. 64).

Kada se ima na umu sadržaj djela i da je djelo napisano 1569. godine, a prevodi na koje se Nakičević poziva 1824 (francuski), 1909. (mađarski) i 1911. (njemački) onda se vidi koliko su ova razmišljanja osnovana.

Djelatnost hamzevija (heterodoksnog pokreta od sredine XVI vijeka, pa do kraja XVII, a možda i XVIII vijeka), pa u tom kontekstu i odnos Hasana Pruščaka prema njima, privlačila je pažnju nekoliko istraživača. Ovom pitanju i Omer Nakičević posvećuje dosta prostora s obzirom da su podaci o stvarnom Pruščakovom djelovanju protiv hamzevija, bilo praktičnom ili teoretskom, vrlo oskudni. Autor ovdje dosta dobro povezuje dosadašnja saznanja o ovom pokretu, podatke iz Pruščakove autobiografije i njegove teološke pozicije ukazujući na mjesta koja idu u prilog tvrdnji da je Pruščak aktivno učestvovao u ovoj akciji kao i neka mjesta koja bi to mogla osporiti. Ovom problemu Nakičević pristupa ozbiljnije nego drugim pitanjima i, moglo bi se reći, otvara jedan broj pitanja koja moraju biti uzeta u obzir kod razmatranja odnosa Pruščaka prema hamzevijama. Međutim, jedna je stvar ostala nejasna. Zbog čega Nakičević uzima za godinu pogubljenja Hamze Bali, začetnika i idejnog vođe ovog pokreta, 968 (1560—1561), a ne 980 (1573) godinu kada se iz rada Adema Handžića i Muhameda Hadžijahića¹² u kojem je prezentirano pet izvornih dokumenata (carske zapovjedi izdate između 22. aprila i 20. oktobra 1573. godine) kao i podaci iz zapadnih izvora (Gerlachov i Canayeov izvještaj) jasno vidi da se Hamzino pogubljenje dogodilo 1573. i to, po Gerlachu, 6. juna. Ovaj podatak je bio Nakičeviću poznat jer citira literaturu koja se bazira na ovom radu, ali on ne daje razloge zbog čega ovaj datum ne prihvata kao tačan.

Veliku grešku Nakičević pravi u prvom odjeljku poglavlja *Interesovanje za društveno-političke probleme — bacanje u vrtlog zbivanja* (str. 61—77).

»Krajem XV i početkom XVI vijeka znaci propadanja moći Osmanke Imperije postaju jasni i uočljivi. Tokom ova dva vijeka Turska proživljava korjenite promjene na društvenom planu. Zapaža se raspadanje turskog feudalnog sistema ili timarsko-spahijskog, na čijim je osnovama počivala moć Imperije. Istovremeno prestaju i turska osvajanja i time prekid priliva ratne dobiti, glavnog izvora vojnih i poluvojnih formacija janičara i spahija« (str. 61).

¹² Adem Handžić — Muhamed Hadžijahić, *O progonu hamzevija u*

Bosni 1573. godine. Prilozi za orijentalnu filologiju, XX—XXI, 1970—1971, Sarajevo 1974, str. 51—70.

Čini se da ovdje nije potreban nikakav komentar. Ipak ćemo se podsjetiti samo na neke istorijske činjenice. Radi se o periodu kada su na vlasti bili: Bajazit II (1481—1512), Selim I (1512—1520), Sulejman I Zakonodavac (1520—1566) itd. Vladavina Bajazita II je period velikog ekonomskog napretka, Selima I velikih osvajanja na istoku i jugu (istočna Anadolija, arapske zemlje, a posebno je značajno osvojenje Alepa, Damaska, Jerusalima, Meke i Medine). To je vrijeme koje istoričari ocjenjuju kao vrijeme kada prihodi Osmanskog Carstva postaju veći nego ikada ranije. Ta ogromna sredstva će omogućiti Sulejmanu I da napravi snažan prodor na zapad i sjever (osvojenje Beograda, Budima, opsjedanje Beča, osvojenje Valpova, Pečuja, Ostrogona, Temišvara, te prodori u Iran itd.) i da se Osmansko Carstvo konstituira kao svjetska sila.

O raspadanju timarskog sistema krajem XV i početkom XVI vijeka bilo je sasvim neumjesno govoriti bez elementarnog znanja o ovoj problematici. Nakičević je morao konsultirati literaturu koja postoji na našem jeziku, barem *Istoriju naroda Jugoslavije*, ako ne specijalističke studije, da stekne neophodna znanja, pa bi vidio i to da se tek pred sam kraj XVI vijeka u Bosni uspostavlja ustanova odžakluk timara, a da do raspadanja i likvidacije timarskog sistema u Bosni dolazi tek sredinom XIX vijeka.

U ovom prikazu svjesno smo propustili da se konfrontiramo i sa još nekim autorovim prevodima, stavovima i ocjenama nadajući se da su neke od njih plod štamparskih grešaka, a druge rezultat nespretne formulacije i razumljive želje svakog autora, pa i ovog, da djelo bude što prije predato javnosti. Ipak, *verba volant, scripta manent*.

Drugi dio knjige, posebno poglavlja *Metode Hasana Kafije* (str. 52—54), *Razlika u metodama Kafije i Kazwiniya* (str. 55—57), a zatim veći dio poglavlja *U žiži Kafijina razmišljanja* (str. 115—141) i *Začeci kritike kod Kafije* (str. 143—154), je po kvalitetu daleko iznad prvog dijela. Ovdje je Nakičević, čini se, pokazao svoje prave mogućnosti. Oslanjajući se gotovo isključivo na Pruščakove tekstove, iz kojih vadi najzanimljivije odlomke, autor je ovdje, bez vidljivog nastojanja da se hiperboliše značaj i uloga Pruščaka i njegovog djela toliko prisutnog u prvom dijelu knjige, uspio da nam približi jedan broj Pruščakovih djela i pomogne njihovom razumijevanju. Treba, takođe, spomenuti da su interesantni dijelovi ovog rada u kojima Nakičević pravi komparaciju između Pruščaka i nekih drugih mislilaca. Tek smo ovdje bili u prilici da naslutimo stvarno djelo i lik Pruščakov, njegovo obrazovanje, način mišljenja i polemiziranja, njegovu metodologiju i pristup pojedinim problemima. Šteta je što autor nije težište svog rada stavio upravo na ovaj drugi dio knjige gdje je mogao daleko više da pruži. On čini upravo obratno i kao da misli da je to manje značajan dio knjige ne trudi se da prevode dotjera, da identifikuje većinu imena, razjasni termine i institucije koje se javljaju u tekstu.

Ovdje smo došli do osnovne metodološke greške koju čini autor. Naime, autor ne samo da knjigu tako koncipira što prvo daje, u krat-

kim crtama rečeno, prikaz života, rada i djelovanja Pruščaka u kojem su sadržane i opšte ocjene o njegovom mjestu i značaju u kulturnoj istoriji, a nakon toga najveći dio analize i interpretacije njegovog teksta, nego je to, najvjerovatnije, i hronološki redosljed njegovog rada. On kao da polazi od već unaprijed stvorenog lika, konstrukcije koju mora pošto-poto dokazati, a ne od samih izvora, Pruščakovog teksta, njihove analize i adekvatne interpretacije. Čitajući knjigu nema se osjećaj da je autor i jednog momenta u procesu rada počeo sa kritikom, sa sumnjom, sa odricanjem da bi došao do afirmacije. Kako drukčije shvatiti masu kontradikcija u koje sam autor pada i veliki broj logičkih praznina? Sasvim obratan pristup čije bi polazište bila analiza i interpretacija Pruščakovih djela sa pretpostavkom poznavanja društveno-ekonomskih, moralnih i duhovnih odnosa njegovog vremena dao bi daleko bolje rezultate. Činjenice i do kojih dolazi Nakičević najčešće nemaju svoju snagu. Jer, kako kaže Maksim Gorki, činjenica sama po sebi još uvijek nije sva istina, ona je samo sirovina od koje treba napraviti, izvući pravu istinu. Autor ne osjeća, pogotovo u djelu *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*, mjesta koja su direktna rezonanca zbivanja na području Bosne i Hercegovine kao, na primjer, postepenog odvajanja interesa domaće feudalne klase, što je veoma važno za ovo djelo, na šta je ukazao prof. Nedim Filipović u radu *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*,¹³ ne dovodi u bilo kakvu vezu sa tim zbivanjima, a možda i sa samom raspravom, uspostavljenje institucije odžakluk timara, itd. On, takođe, ne osjeća niti raspoznaje mjesta iz ove rasprave koja će, u vremenu koje slijedi, imati svog odjeka kao, na primjer, Pruščakov stav da svaki odrastao muškarac mora pripadati jednom od četiri staleža što je imalo uticaja da duvanjski kadija u tom smislu donese presudu potkrepljenu istim citatima kao i Pruščakova rasprava, na šta je ukazao Omer Mušić još 1955. godine.¹⁴

Većinu ovakvih elemenata Nakičević je mogao naći i u drugim Pruščakovim djelima, a neke već elaborirane u literaturi u preko pedeset bibliografskih jedinica, bilo da se direktno odnose na Pruščaka, bilo onih u kojima Pruščak nije isključivi predmet interesovanja, od *Katiib Čelebija*, pa preko Garcin de Tassy-ja, Brockelmanna, Thallóczy-ja, Babingera, Bašagića, Okića do Petračeka, Šabanovića, Nedima Filipovića, Mustafe A. Mehmeda, Muhameda Filipovića i brojnih drugih autora. Ali šta vrijedi kada za Nakičevića »... u većini ranijih radova nema dovoljno naučnog sistema, pretežno su površni, bez udublivanja u sadržaj...« (str. 5), pa na kraju ističe: »Nije proizvoljno ako se istakne da u času kad čitaocima predočavam ovaj rad, nisam naišao ni na jedan ozbiljniji rad koji bi Kafiju predstavio u punom sjaju kakvog on zaslužuje« (str. 157).

¹³ Nedim Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, V, 1954—55, Sarajevo 1955, str. 251—274.

¹⁴ Omer Mušić, *Minhāḡu-n-ni-zām fi dīni-l-islām od Muhameda Prozorca*. Prilozi za orijentalnu filologiju..., V, 1954—1955, Sarajevo 1955, str. 190.

Na kraju, zaključimo da ova knjiga, kao prva monografija o jednoj ličnosti iz kulturne baštine Muslimana Bosne i Hercegovine, nije izvršila postavljeni zadatak niti ispunila očekivanja. Očekivali smo da će pružiti istinit prikaz Pruščakovog djela, ukazati na njegove stvarne vrijednosti i domete, te tako stvoriti dobar preduslov za razumijevanje i daljnje bavljenje njime i njegovim djelom. Ovako istgnut iz stvarnog historijskog konteksta i društvenih i ekonomskih zbivanja, tačnije rečeno smješten u pogrešno ocijenjene ili sasvim druge uslove, bez napora da se stvari sagledaju onakvim kakve su u realnosti bile, Pruščak, pogotovo za neupućenog, postaje još nerazumljiviji, mističniji. Pruščaku, zaista, nije potrebno ništa dodavati, a niti oduzimati da bi zauzeo mjesto u kulturnoj istoriji naših naroda koje mu i pripada. On je i bez toga sasvim izvjestan mislilac svoga vremena.